

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОБОВ'ЯЗКИ СУДУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Г. С. Кузів,
аспірантка кафедри
цивільного права та процесу
юридичного факультету
Львівського національного
університету
імені Івана Франка

Важливим для здійснення цивільного судочинства є чітке законодавче визначення не лише процедури розгляду цивільних справ, а й прав та обов'язків суду та інших учасників цивільного процесу, оскільки реалізація прав та виконання обов'язків цими суб'єктами цивільних процесуальних відносин забезпечує рух цивільного процесу. Аналіз норм цивільного процесуального законодавства дає підстави стверджувати про наявність значного обсягу обов'язків, що покладаються на суд з метою забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ. Тому потребують ретельного наукового дослідження питання правової природи, змісту та різновидів процесуальних обов'язків суду у цивільному судочинстві, яким, незважаючи на актуальність, не було приділено належної уваги у доктрині цивільного процесуального права. Науковий інтерес також складають питання співвідношення прав і обов'язків суду та інших учасників цивільного процесу, яке і сьогодні залишається дискусійним, у зв'язку з тим, що в цивільних процесуальних відносинах суд безпосередньо виступає суб'єктом даних відносин і одночасно органом влади, що здійснює правосуддя.

Окремі аспекти правової природи обов'язків суду у контексті дослідження цивільних процесуальних відносин, правового статусу суду у цивільному судочинстві були досліджені у працях М. А. Гурвича, П. Ф. Єлисейкіна, В. В. Комарова, М. К. Треушнікова, А. Ф. Козлова, Н. В. Кузнецова, А. В. Юдіна та ін. Однак, визначаючи суд основним суб'єктом цивільного процесу, без якого існування цивільних процесуальних відносин неможливе, науковці зосереджували свою увагу на характеристиці змісту його повноважень, не завжди однозначно вирішуючи питання щодо необхідності виділення окремої категорії «процесуальних обов'язків суду».

Метою нашого дослідження є визначення правової природи процесуальних обов'язків суду у цивільному судочинстві, розкриття їхнього змісту та значення для забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ, з'ясування співвідношення процесуальних прав і обов'язків суду та інших учасників цивільного процесу.

Визначення правової природи процесуальних обов'язків суду, на нашу думку, необхідно безпосередньо пов'язувати з його правосуб'єктністю в цивільному процесі, якою «володіють передусім судові органи, яким доручено розгляд і вирішення цивільних справ» [1, 17–19]. У доктрині цивільного процесуального права складовими правосуб'єктності суду визначають предметні та функціональні повноваження суду [2, 136, 3, 54–57]. При цьому до предметних повноважень суду відносять його компетенцію як сукупність підвідомчості й підсудності цивільних справ. Функціональні повноваження, як правило, розглядають як комплекс цивільних процесуальних прав та обов'язків судового органу на різних стадіях цивільного процесу, що дозволяє судові з цілковитою повнотою встановлювати обставини справи, застосовувати норми права, приймати рішення [2, 136].

Такий науковий підхід до визначення правосуб'єктності суду свідчить про поєднання вченими-процесуалістами прав та обов'язків суду в єдину правову категорію «повноважень суду» та не дає можливості для належного дослідження та розкриття змісту зазначених правових понять.

Статтю присвячено дослідженню правової природи процесуальних обов'язків суду в цивільному судочинстві. Автором розкрито зміст процесуальних обов'язків, що реалізуються судом під час розгляду справи в суді першої інстанції, запропоновано їхню класифікацію та проаналізовано співвідношення процесуальних прав і обов'язків суду та інших учасників цивільного процесу.

Ключові слова: цивільні процесуальні відносини, суд, суб'єкт цивільних процесуальних відносин, цивільний процесуальний обов'язок

Більше того, окремі науковці визначають особливостями прав та обов'язків суб'єктів владних повноважень у процесуальних відносинах їхню єдність, можливість права за певних умов ставати обов'язком. Зокрема, так характеризує правовий статус суду в цивільному процесі Є. В. Васильковський, який зазначає, що законом встановлюються правила, якими суд повинен керуватись у своїй діяльності. Цим зумовлюється характерна риса правового статусу суду, яка полягає в тому, що процесуальні права суду є водночас і його обов'язками [4, 175].

Таку ж позицію висловлює і А. Х. Гольмстен, який визначає, що права кожного органу держави, а отже, і суду, є його обов'язками [5, 134]. П. Ф. Єлисейкін також стверджував, що права суду, прокуратури, органів державного управління у цивільному процесі є, за винятком окремих випадків, їх обов'язком [6, 70–71].

На думку А. Ф. Козлова, суб'єктивне права і обов'язок суду першої інстанції виступають в єдності. Кожне право є одночасно і обов'язком, і навпаки, обов'язок суду першої інстанції є водночас і правом [3, 52].

Поділяючи дану наукову позицію, В. А. Бабков зазначає, що нереалізація судом свого права є водночас невиконанням ним своїх обов'язків [7, 51–52].

Однак, таку наукову позицію поділяють не всі вчені-процесуалісти. Зокрема, Г. Н. Ветрова, Н. В. Кузнецов, Т. А. Савельєва, Н. А. Чечина, А. В. Юдін розмежовують права та обов'язки суду.

З погляду Г. Н. Ветрової, неправильним є підхід щодо об'єднання процесуальних прав та обов'язків суду. Обґрунтовуючи цю позицію, вчений зазначає, що аналіз повноважень суду в цивільному процесі не дає підстав для висновку про повне поєднання прав та обов'язків в його діяльності. Правові норми, які закріплюють повноваження, в більшості випадків передбачають певну свободу вибору лінії поведінки залежно від оцінки обставин справи, тобто можливість розсуду в межах необхідної поведінки. Основна відмінність прав суду від його обов'язків полягає в тому, що право надає його володільцю великий набір можливостей, у тому числі можливість не використати право за наявності вказаних в нормі умов [8, 21–28].

На думку Т. А. Савельєвої, законодавець використовує категорію «обов'язок» у випадку, коли перед судом ставиться особливе завдання, коли необхідно підкреслити обов'язковий характер вчинення процесуальних дій, а категорія «право» використовується у випадках, коли суду надається можливість розсуду у зв'язку з неможливістю врегулювання усього різноманіття процесуальних ситуацій [9, 43].

Н. А. Чечина також зазначає, що обов'язки суду, що впливають із його функцій як органу державної влади, є процесуальними обов'язками

у відношенні до осіб, які беруть участь у процесі. Вони відповідають не лише праву держави, що зобов'язує суд виконати свої функції шляхом здійснення певних дій, а й правам учасників процесу [10, 13]. Без належного їх виконання неможливо реалізувати процесуальні права [11, 28].

Таку ж наукову позицію підтримує А. В. Юдін, на думку якого, не можна заперечувати наявність процесуальних обов'язків суду перед учасниками процесу. Якщо звільнити суд від будь-яких обов'язків перед суб'єктами, це буде означати його фактичну безконтрольність перед особами, можливість зловживання своїми правами [12, 205].

Існування різних наукових підходів щодо питання прав та обов'язків суду, на нашу думку, можна пояснити відсутністю у цивільному процесуальному законодавстві чіткого визначення прав та обов'язків суду у цивільному судочинстві як окремих правових категорій. Зокрема, у ЦПК України закріплено велику кількість норм, в яких визначено процесуальні обов'язки суду, хоча сам термін «суд зобов'язаний» відсутній. Наприклад, ч. 3 ст. 175 ЦПК України передбачений обов'язок суду, у випадку укладення сторонами мирової угоди, роз'яснити їм наслідки такого рішення, перевірити, чи не обмежений представник сторони, який висловив намір вчинити ці дії, у повноваженнях на їх вчинення. Проте термін «зобов'язаний» законодавцем у даній нормі не використовується.

Вважаємо, що такий підхід законодавця до правового закріплення прав та обов'язків суду жодним чином не дає підстав для теоретичного отождолення цих правових категорій і застосування у доктрині цивільного процесуального права формули, що заперечує існування процесуального обов'язку суду як самостійного елементу його правового статусу. Поєднання процесуального обов'язку і права, можливість процесуального права в окремих випадках ставати процесуальним обов'язком очевидно засвідчують необхідність удосконалення чинного законодавства в цій частині.

Окрім того, на нашу думку, заперечення існування процесуальних обов'язків суду ставить під сумнів можливість виникнення та існування цивільних процесуальних відносин. Адже процесуальні права та обов'язки є необхідним елементом будь-яких цивільних процесуальних відносин, у яких, як було зазначено вище, суд виступає обов'язковим суб'єктом. У зв'язку з цим кожному процесуальному праву учасника цивільного процесу завжди повинен кореспондувати відповідний процесуальний обов'язок суду, а кожному процесуальному праву суду – процесуальний обов'язок учасника цивільного процесу.

Закріплення правовою нормою процесуального обов'язку суду також передбачає необхідність визначення правових наслідків, що наставитимуть у випадку невиконання його судом. Такими наслідками прийнято вважати скасування або

зміну судового рішення судом апеляційної або касаційної інстанції, що є заходами державного примусу в цивільному процесуальному праві [11, 26–27].

Отже, можна зробити висновок, що в цивільних процесуальних відносинах, в яких обов'язок покладається на учасника цивільного процесу, суд не лише може вимагати виконання цього обов'язку, а й вправі застосувати певні заходи впливу. В процесуальних відносинах, в яких обов'язок покладається на суд, учасник цивільного процесу не може безпосередньо вплинути на суд та змусити його до виконання процесуального обов'язку. У цьому випадку учасник цивільного процесу має право оскаржити дії суду до суду апеляційної чи касаційної інстанції [8, 17].

Для характеристики процесуальних обов'язків суду, також важливим є врахування тієї обставини, що, визначаючи правовий статус суду у цивільному судочинстві, більшість процесуалістів вбачає його особливість у тому, що він одночасно є органом державної влади, який реалізує надані владою повноваження і здійснює правосуддя, та суб'єктом, на який покладено виконання обов'язків перед сторонами та іншими учасниками цивільного процесу [10, 43; 13, 53; 14, 61].

Погоджуючись із цим науковим поглядом, вважаємо, що така особливість правового статусу суду у цивільному процесі дає підстави стверджувати, що процесуальним законодавством визначено обов'язки суду, які мають різну правову природу. Одні з них покладаються на суд як на орган державної влади у зв'язку з необхідністю забезпечення розгляду та вирішення цивільних справ, існування інших пов'язане з реалізацією процесуальних прав учасників цивільного процесу.

З огляду на зазначене, виникає необхідність встановити, чи є підстави розглядати обов'язки суду, що належать до першої групи, як процесуальні.

На нашу думку, правильною є наукова позиція, відповідно до якої у суду як органу влади немає обов'язків та прав, що реалізуються ним не в конкретних процесуальних відносинах [7, 78], в яких він виступає обов'язковим суб'єктом. Зокрема, обов'язки суду, які визначені процесуальним законом у зв'язку з необхідністю забезпечення розгляду та вирішення цивільної справи і виникнення яких не пов'язане з реалізацією учасником цивільних процесуальних відносин певного права, можуть бути виконані ним лише у рамках цивільного судочинства. Необхідність їхнього виконання виникає у зв'язку з завданням суду здійснити розгляд та вирішення цивільної справи. Таким чином, усі обов'язки суду, що передбачені цивільним процесуальним законодавством, за винятком тих, які реалізуються ним в службово-адміністративній діяльності, необхідно розглядати як процесуальні.

З огляду на різноманітність процесуальних

обов'язків суду та необхідність з'ясування їхнього змісту і значення вважаємо за необхідне визначити такі критерії класифікації їх на види:

- залежно від стадії цивільного процесу, у якій повинні бути виконані цивільні процесуальні обов'язки: обов'язки суду першої інстанції, апеляційної інстанції, касаційної інстанції, обов'язки під час перегляду рішень Верховним Судом України, обов'язки під час перегляду рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами, обов'язки під час звернення судового рішення до виконання;
 - залежно від вказівки на строк, протягом якого повинен бути виконаний цивільний процесуальний обов'язок: обов'язки, виконання яких обмежено строком, та обов'язки, виконання яких не обмежено строком;
 - залежно від виду провадження: процесуальні обов'язки суду при розгляді справи у позовному провадженні, у наказному провадженні та в окремому провадженні;
 - залежно від правової природи: абсолютні процесуальні обов'язки суду (покладаються на суд як орган правосуддя з метою забезпечення організації розгляду цивільної справи, необхідність їх виконання виникає в суду незалежно від волевиявлення учасників цивільного процесу) та відносні процесуальні обов'язки суду (необхідність виконання цих обов'язків судом виникає внаслідок реалізації процесуальних прав учасниками цивільного процесу).
- Визначення останнього із запропонованих критеріїв класифікації, на нашу думку, дає змогу найбільш повно розкрити зміст та призначення процесуальних обов'язків суду.

До першої підгрупи слід відносити процесуальні обов'язки суду, виконання яких безпосередньо пов'язане з необхідністю здійснення правосуддя, що мають організаційний характер та спрямовані на забезпечення організації розгляду та вирішення цивільної справи, а саме: обов'язки щодо забезпечення порядку і виклику осіб, які беруть участь у справі, роз'яснення даним особам їхніх прав та обов'язків, попередження про наслідки вчинення процесуальних дій, керівництва ходом судового засідання та ін. В загальному вигляді ці обов'язки закріплені ч. 4 ст. 10 ЦПК України, якою встановлено обов'язок суду сприяти всебічному і повному з'ясуванню обставин справи [15].

Необхідність виконання *абсолютних процесуальних обов'язків* судом не виникає внаслідок реалізації процесуального права будь-яким учасником цивільного процесу, а спрямована на створення необхідних умов для здійснення судочинства. Невиконання судом цих обов'язків є підставою для скасування судового рішення. Приміром, рішення Корольовського районного суду Житомирської області від 18 травня 2009 р. було скасоване з тих підстав, що суд, на порушення вимог ч. 4 ст. 10 ЦПК України, не роз'яснив відповідачу право заявити клопотання про призначення експертів.

пертизи та розглянув справу без участі сторін у судовому засіданні [16].

До цієї групи обов'язків також необхідно віднести обов'язок суду припинити протиправну поведінку учасника процесу та застосувати заходи процесуального примусу, що передбачені ст. 91 ЦПК України.

Необхідність виконання *відносних процесуальних обов'язків* суду безпосередньо пов'язана з реалізацією прав учасниками цивільного процесу. Адже процесуальні права будь-якого учасника цивільного процесу містять у собі два структурних елементи: право на здійснення процесуальної дії та право вимагати від суду виконання процесуального обов'язку. Наприклад, подання особою, яка бере участь у справі, клопотання зумовлює необхідність виконання судом обов'язку розглянути його та постановити відповідну ухвалу; реалізація позивачем права на відмову від позову зобов'язує суд постановити ухвалу про закриття провадження у справі. Невиконання судом цих обов'язків є підставою для скасування судового рішення. Зокрема, однією з підстав скасування

Апеляційним судом Харківської області ухвали Київського районного суду м. Харкова від 17 червня 2011 р. про залишення позову без розгляду було невиконання судом вимог ч.1 ст.168 ЦПК України, який не розглянув клопотання представника відповідача про закриття провадження у справі [17].

Підсумовуючи вищенаведене, маємо підстави зробити **висновок**, що процесуальні обов'язки суду є невід'ємними складовими елементами його правового статусу як обов'язкового суб'єкта цивільних процесуальних відносин, на якого покладено функцію здійснення правосуддя у цивільних справах. Належне й своєчасне виконання судом цих обов'язків сприяє реалізації завдань цивільного судочинства та здійсненню особами, що беруть участь у справі, їхніх прав. І навпаки, невиконання судом процесуальних обов'язків перешкоджає справедливому, неупередженому та своєчасному розгляду цивільної справи та, як правило, призводить до скасування судового рішення судом апеляційної або касаційної інстанції.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Щеглов В. Н. Субъекты судебного гражданского процесса / В. Н. Щеглов. – Изд-во Томского ун-та, 1979. – 130 с.
2. Гусаров К. Функціональні повноваження суду в стадії розгляду цивільної справи та проблема заочного рішення / К. Гусаров // Українське право. – 2004. – № 8. – С. 136-142.
3. Козлов А. Ф. Суд первой инстанции как субъект советского гражданского процессуального права / А. Ф. Козлов. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1985. – 165 с.
4. Васильковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васильковский. – М. : Зерцало, 2003. – 464 с.
5. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / А. Х. Гольмстен. – СПб., 1907. – 426 с.
6. Елисейкин П. Ф. Гражданско-процессуальные правоотношения / П. Ф. Елисейкин. – Ярославль, 1975. – 350 с.
7. Бабаков В. А. Гражданская процессуальная обязанность : дис. ... канд. юрид. наук / В. А. Бабаков. – М., 2002. – 187 с.
8. Ветрова Г. Н. Санкции в судебном праве / Г. Н. Ветрова. – М. : Наука, 1991. – 160 с.
9. Савельева Т. А. Судебная власть в гражданском процессе : учеб. пособ. / Т. А. Савельева. – Саратов, 1997. – 72 с.
10. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 68 с.
11. Кузнецов Н. В. Гражданская процессуальная обязанность / Н. В. Кузнецов // Вопросы теории и практики гражданского процесса. Гражданское судопроизводство и арбитраж : межвуз. научн. сб. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – С. 24-30.
12. Юдин А. В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность / А. В. Юдин. – СПб., 2009. – 624 с.
13. Мозолин В. П. О гражданско-процессуальном правоотношении / В. П. Мозолин // Советское государство и право. – 1955. – № 6. – С. 50-57.
14. Зейдер Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов, 1965. – 74 с.
15. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування : Лист Верховного Суду України від 19 липня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.scourt.gov.ua>
17. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 11 серпня 2011 р. у справі № 22-ц-13647/2011р. // Архів Апеляційного суду Харківської області.

Кузив Г. С. Процессуальные обязанности суда в гражданском судопроизводстве

Статья посвящена исследованию правовой природы процессуальных обязанностей суда в гражданском судопроизводстве. Автором раскрыто содержание процессуальных обязанностей, которые реализуются при рассмотрении дела судом первой инстанции, предложена их классификация и проанализировано соотношение процессуальных прав и обязанностей суда и других участников гражданского процесса.

Ключевые слова: гражданские процессуальные отношения, суд, субъект гражданских процессуальных отношений, гражданская процессуальная обязанность

Kuziv Galyna. Judicial duties of a court in civil legal proceeding

The article is devoted to research of legal nature of judicial duties of a court in the civil legal proceeding. The author exposes the content of judicial duties which are realized by a court of first instance during the civil trials, their classification is offered and correlation of judicial rights and duties of court and other participants of civil procedure is analyzed.

Key words: civil procedural relations, court, subject of civil procedural relations, judicial duty